

III - ARHITEKTONSKE TEORIJE I REALIZACIJE U BEČU KOJE SU UTICALE NA DJELA ARHITEKTE KARLA PARŽIKA

III.1. – BEČKA ARHITEKTURA U DRUGOJ POLOVINI XIX STOLJEĆA, GLAVNI PROTAGONISTI I NJIHOV UTICAJ NA ŠKOLOVANJE ARHITEKATA NA AKADEMIJI LIKOVNIH UMJETNOSTI

U posljednje dvije decenije brojni autori su objavili naučne radove o razvoju bečke arhitekture tokom cijelog XIX stoljeća i monografije o najznačajnijim arhitektima tog vremena što omogućava detaljan uvid u izvorišta umjetničkih ideja koje su u periodu austrougarske uprave prenesene u BiH.

Periodizacija razvoja ovog segmenta bečke arhitekture, zasnovana na stilskim obilježjima, počinje od 1770. godine sa klasicizmom i bidermajerom koji jenjavaju oko 1830. godine, nastavlja se sa kubičnim, odnosno “Rundbogen” stilom i pojavom tzv. inženjerske arhitekture kasnog bidermajera u periodu 1830-1850, romantičnim istoricizmom u periodu 1830-1860, strogim istoricizmom u periodu 1850-1880, te kasnim istoricizmom i pojavom secesije u periodu 1880-1914.¹

Stilski pravci, teorije i razvoj bečke arhitekture usko su povezani sa tada aktuelnim umjetničkim traganjima u Evropi² koja se mogu simbolično okarakterisati naslovom knjige njemačkog arhitekta Heinricha Hübscha iz 1828. godine “In welchem Style sollen wir bauen?”, a odgovor na ovo suštinsko pitanje arhitekata XIX stoljeća pokušali su teoretski uobličiti brojni autori.³ Među arhitektonskim teorijama koje su imale uticaja na bečku arhitekturu posebno se mogu izdvojiti one koje su, kao i neki drugi arhitekti, zastupalu Heinrich Hübsch i Gottfried Semper.⁴ Prvi je bio zastupnik tzv. “Rundbogen” stila (stila polukružnog luka) koji “fluktuirala između ranohrišćanske arhitekture i njemačke romanike.”⁵ Ovaj stil, koji se u bečkoj arhitekturi javlja i u početnom periodu romantičnog istoricizma, naziva se i kubičnim stilom (Kubischen Stil) u čijoj se “naglašeno rustičnoj, skoro amorfnj masivnosti koju ublažava klasicistička strogost tlocrta” nalazi veza sa kasnim klasicizmom “Vormärzta”.⁶

Semperove teorije⁷, formulisane u djelima “Nauka, industrije i umjetnost” (1852) i “Der Stil” (1860-63), nakon njegovih ostvarenja u Drezdenu, Parizu, Londonu i Cirihi, našle su plodno tlo u Beču u periodu 1869-1876. Car Franz Josef pozvao je Gottfrieda Sempere da pregleda konkursne projekte za izgradnju bečkih muzeja, što je rezultiralo razradom Semperovog projekta za muzeja i novi dvor u saradnji sa arhitektom Karlom Hasenauerom.⁸ Semperova prva djela bila su u “Rundbogen” stilu, kao npr. projekt za evangelističku crkvu sv. Nikole u Hamburgu iz 1845. (Sl. III), i neorenesansi (drezdenska Opera), a italijanski Cinquecento ostao

¹ R. Wagner-Rieger, *Wiens Architektur im 19. Jahrhundert*, Wien 1970.

² K. Döhmer, “In welchem Style sollen wir bauen?”. *Architekturtheorie zwischen Klassizismus und Jugendstil*, München 1976.

³ N. Pevsner, *Some Architectural Writers of the Nineteenth Century*, Oxford 1972.

⁴ N. Pevsner, nav. djelo, Chapter IX – Hübsch and the Rundbogenstil, 62-75. Chapter XXIV – Semper, 252-268.

⁵ N. Pevsner, nav. djelo, 66.

⁶ R. Wagner-Reieger, *Der Historismus in der wiener Architektur des 19. Jahrhunderts*, Alte und moderne Kunst, 13, 1968, H. 100, 6.

⁷ Prikaz Semperovih teorija i njihovog uticaja na razvoj umjetničkog zanatstva i na teorije strogog istoricizma, te na djela Ise Kršnjavija nalaze se u djelu: Olga Maruševski, *Ise Kršnjavi kao graditelj*, Zagreb 1986, 44-50.

⁸ R. Wagner-Reieger, *Gottfried Semper – Karl Hasenauer*, Tausend Jahre Österreich, Bd. 2, 303.

je njegov definitivni izbor zbog “superiornosti nad svim što je prethodilo, uključujući čak i najbolja ostvarenja antičke Grčke.”⁹

Razvoju bečke arhitekture od polovine XIX stoljeća doprinijela je realizacija projekta za Ringstrasse nakon carskog odobrenja 1857. godine za rušenje gradskih zidina i izgradnju na području između jezgre grada i predgrađa. Početak ovog velikog arhitektonskog i urbanističkog poduhvata pada u vrijeme romantičnog historicizma. Najistaknutiji arhitekti ovog perioda Förster, Ferstel, Roesner, Van der Nüll, Sicardsburg i Hansen već su bili izgradili objekte Arsenala (1849-1856) sirovom opekrom u “Rundbogen” stilu, a Hansenov Muzej oružja, u okviru ovog kompleksa, razlikovao se od drugih objekata dekorativnim programom islamskog i vizantijskog porijekla.¹⁰

Kulminacija romantičnog historicizma u bogatoj varijanti postignuta je na bečkoj Operi Sicardsburga i Van der Nülla (1860-1868). Glavno obilježje romantičnog historicizma u bečkoj arhitekturi je dominacija zidne plohe koja je dekorisana detaljima italijanskog Trecenta i Quattrocenta, vizantijskim i islamskim dekorativnim elementima ili elementima njemačke renesanse, uz izbjegavanje plastičnih motiva koji daju sjenke, a uz upotpunjavanje građevine slikarskom i skulptorskom dekoracijom i produktima umjetničkih zanata u okviru cjelovitog oblikovnog programa čiji je cilj “Gesamtkunstwerk”.¹¹

U Beču je bila praksa da najistaknutiji arhitekti budu angažovani za profesore na stručnim školama, pa su oni tako neposredno uticali na buduće generacije arhitekata, a među njima i na one koji su djelovali u BiH u austrougarskom periodu. Iz kruga arhitekata koji su zastupali i realizovali teorije romantičnog historicizma, Eduard van der Nüll, August Sicard von Sicardsburg¹² i Karl Roesner¹³ predavali su na Akademiji likovnih umjetnosti do 1868. godine. Preciznije, Van der Nüll je bio pozvan da predaje perspektivu i ornamentiku na Arhitektonskoj školi Akademije 1844/45, a u periodu 1845-1864 djelovao je kao profesor arhitekture.¹⁴ Sicardsburg je na Akademiji bio profesor arhitekture u periodu 1843-1865¹⁵, a Karl Roesner je, također, predavao arhitekturu u periodu 1835-1868.¹⁶

Polovinom XIX stoljeća strogi historicizam je dobio značajne pristalice. Dok je romantični historicizam nastojao iz stilova prošlosti stvoriti novi, jedinstven stil, strogi historicizam zalagao se za čistu upotrebu određenog stila u nastojanju da se njegovom transformacijom savladaju tipovi

⁹ G. Semper, *Der Stil II*, 457. Ovdje navedeno prema N. Pevsneru, nav. djelo, 255-7. Detaljna studija o Semperovim bečkim ostvarenjima u djelu: Urlike Planner-Steiner u. Klaus Eggert, *Friedrich von Schmidt – Gottfried Semper, Carl von Hasenauer*, Wiesbaden 1978.

¹⁰ R. Wagner-Reieger, *Der Historismus...*, 6.

¹¹ R. Wagner-Reieger, *Der Historismus...*, 7.

¹² Eduard van der Nüll (Beč, 6. I 1812 – Beč, 3. IV 1868) i August Sicard von Sicardsburg (Pešta, 9. XII 1813 – Beč, 11. VII 1868) radili su skoro isključivo zajedno i predstavljali su u bečkom graditeljskom miljeu druge polovine XIX vijeka primjer, vrlo česte, radne zajednice (Arbeitsgemeinschaft). U tom zajedničkom radu, Van der Nüll je preuzimao arhitektonsko-dekorativni dio posla, a Sicardsburg se bavio tehničkim i statičkim problemima. Ideje su preuzimali iz različitih arhitektonskih stilova, čak i baroka za koji se drugi arhitekti nisu interesovali, nastojeći da ostvare jedinstvenu cjelinu različitih stilova. Njihovo najpoznatije djelo – bečka Opera (186-1868) predstavlja tipičan primjer “Gesamtkunstwerka”. Ova građevina bila je njihovo zadnje zajedničko djelo koje je izazvalo kritike u umjetničkim krugovima, što je navelo Van der Nülla da izvrši samoubistvo u aprilu 1868. godine, a vjerovatno doprinijelo smrti već bolesnog Sicardsburga u julu iste godine. (R. Wagner-Reieger, *Eduard van der Nüll – August Sicard von Sicardsburg*, Tausend Jahre Österreich, BD. 2, 289-293.)

¹³ Karl Roesner (1804-1869), projektant sakralnih objekata u periodu romantičnog historicizma. (R. Wagner-Reieger, *Wiens Architektur...*, 103-106.)

¹⁴ W. Wagner, *Die Geschichte der Akademie der Bildenden Künste in Wien*, Wien 1967, 411.

¹⁵ W. Wagner, nav. djelo, 415.

¹⁶ W. Wagner, nav. djelo, 414.

objekata koji su u prošlosti bili nepoznati.¹⁷ Ovaj novi teoretski pristup nije bio blizak Van der Nüllu, Sicardsburgu i Roesneru, te u periodu 1864-1868 ova trojica arhitekata završavaju sa svojom profesorskom djelatnošću, ustupajući mjesto najznačajnijim protagonsitima strogog historicizma – Freidrichu von Schmidtu i Theophilu von Hansenu.

Osim ove dvojice arhitekata, koji su učestvovali u teoretskoj i praktičnoj formulaciji strogog historicizma u bečkoj arhitekturi i unijeli ga u nastavu na Akademiji, u stvaranju ovog novog pravca i u promoviranju drugih značajnih ideja u umjetnosti ovog perioda, imali su presudnog udjela Christian Ludwig Förster, Heinrich von Ferstel i Rudolf von Eitelberger.

Uloga Christiana Ludwiga Förstera (1797-1863) u bečkim arhitektonskim krugovima bitna je, pored njegove djelatnosti na proširenju Beča u okviru Ringstrasse¹⁸, zbog osnivanja časopisa “Allgemeine Bauzeitung” 1836. godine. Ovaj časopis odigrao je važnu ulogu u širenju novih ideja među studentima arhitekture i arhitektima. Zatim, Förster je pozvao u svoj atelje Theophila von Hansena iz Atine i sarađivao sa njim u periodu 1846-1851.¹⁹

Arhitekt Heinrich von Ferstel (1828-1883) zanimljiv je, u kontekstu ovog rada, kao projektant Votivkirche²⁰ u Beču uz čije se završavanje povezuje i ime Karla Paržika.²¹ Votivkirche (Sl. IV.a), je građena u klesanom kamenu, u tehnici koja je u Beču bila zapostavljena, te je Ferstel pozvao graditelja Josefa Krannera iz Praga da bude na čelu građevinskog ceha (Bauhütte), po uzoru na srednjovjekovne cehove za izgradnju katedrala.²² Ferstelova svestranost i raznolikost arhitektonskog izraza očituje se na različitim primjerima, kao npr. na isticanju upotrebe prirodnih materijala uz prikladnu primjenu i obradu²³ (klesani kamen na Votivkirche i na banci i berzi u Herrengasse u Beču, sirova opeka na Hemijskom institutu (Sl. IV.b) i na kapiji za bečku Svjetsku izložbu 1873. godine), na primjeni novih arhitektonskih rješenja u bečkoj sredini kao što je npr. pasaž pokriven staklom u objektu banke i berze²⁴, na propagiranju engleske kulture stanovanja, itd.²⁵ Kao istaknuta ličnost bečke arhitektonske scene, Ferstel je postao član savjeta Akademije likovnih umjetnosti 1865. godine, a od 1866. godine djelovao je kao profesor visokogradnje na bečkom Tehničkom fakultetu, gdje je temeljito reorganizovao i unaprijedio način studiranja.

¹⁷ R. Wagner-Reieger, *Der Historismus...*, 8.

¹⁸ R. Wagner-Reieger, *Die Wiener Ringstrasse – Bild einer Epoche. Das Kunstwer im Bild*, Wien-Köln-Graz 1969, 84.

¹⁹ R. . Wagner-Rieger, *Wiens Architektur...*, 100.

²⁰ Nakon neuspjelog atantata na cara Franza Josefa 1853. godine, Heinrich von Ferstel je učestvovao na konkursu za crkvu koja bi čuvala uspomenu na ovaj događaj, tzv. Votivkirche, te je osvojio prvu nagradu. Izgradnja ove neogotičke crkve trajala je u periodu 1856-1879. (R. Wagner-Rieger, *Heinrich von Ferstel – Rudolf von Eitelberger*, Tausend Jahre Österreich, BD. 2, 298)

²¹ Navod dr Ante Buljana u nekrologu povodom Paržikove smrti. Vidjeti napomenu br. 1, poglavlje I.

²² R. Wagner-Rieger, *Die Wiener Ringstrasse...*, 89. Detaljnije o ovome u studiji: Hans Koepf, *Bauhütte und Historismus. Dargestellt am Bau von Ferstels Votivkirche*, Wr. Gesch. bl., 34, 1979, 108-112.

²³ Ovaj pristup, zasnovan na klasicističkoj teoriji koja je tražila istinitost arhitekture kroz primjenu prirodnih materijala, zastupan je u onome što je Försterov “Allgemeine Bauzeitung” nazivao “Materialbau”, a što podrazumijeva upotrebu i otvoreno prezentiranje plemenitih materijala koje nije potrebno kriti ispod slojeva maltera. Pored kamena, upotrebljavana je i nemalterisana opeka, što je uzrokovalo da Wienerberg ciglane prošire kapacitete i posvete više pažnje rafiniranosti svojih proizvoda, te angažuju Ferstela da dizajnira trijumfalni luk za Svjetsku izložbu u Beču 1873. godine. (R. Wagner-Rieger, *Die Wiener Ringstrasse...*, 89.)

²⁴ O ovom tipu pokrivene gradske poslovne ulice, koja zadovoljava ekonomske i reprezentativne zahtjeve društva XIX stoljeća, vidjeti studiju: Johann Friedrich Geist, *Passagen, ein Bautyp des 19. Jahrhunderts*, München 1969.

²⁵ Detaljna studija o Ferstelu i njegovom djelu: Norbert Wibiral u. Renata Mikula, *Heinrich von Ferstel*, Wiesbaden 1974.

Utjecaj Ferstelovih ideja u materijalizaciji objekta uočava se u Paržikovim ostvarenjima, a njegova stilsko raznolikost, od neogotike na Votivkirche do neorenesanse na Muzeju za umjetnost i obrt, Znanstvenoj umjetničkoj školi i Univerzitetu u Beču, kao i primjena pokrivenih pasaža, odražavala se u radovima arhitekta Josipa Vancaša.

Rudolf Eitelberger von Edelberg (1817-1995)²⁶, historičar umjetnosti na bečkom Univerzitetu, nama je zanimljiv kao inicijator ideja u vezi sa zaštitom spomenika i sa njegovanjem umjetničkih zanata, koje su bile kasnije prenesene u djelatnost austrougarske administracije u BiH.

Arhitekt Friedrich von Schmidt (1825-1891)²⁷ neposredno je uticao na arhitekturu Hrvatske (restauracija zagrebačke katedrale 1874-1885, Akademija nauka 1875-1876, restauracija crkve sv. Marka u Zagrebu, itd.), a posredno, kao profesor na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču, na arhitekturu u BiH preko svog studenta Josipa Vancaša. Na Akademiji je predavao srednjovjekovnu umjetnost u periodu 1859-1865, a od 1865. do 1891. godine vodio je Specijalnu školu za arhitekturu.²⁸ Schmidtova djelatnost na bečkoj Akademiji bila je presudna u reformi ove ustanove 1868. godine kada je definitivno prevladao utjecaj strogog historicizma i kada je Schmidt lično predložio Hansena za profesora na Specijalnoj školi za arhitekturu.

Na Akademiji je 1866. godine postojala bojazan da se nakon Ferstelovog odlaska na Politehniku te godine i reorganizacije načina studiranja na visokogradnji u toj instituciji ne stvori konkurentna škola za obrazovanje arhitekata.²⁹ Schmidt je bio mišljenja da je, u principu, dovoljna u svakoj zemlji samo jedna škola za arhitekate, međutim, smatrao je da raznolikost naroda u Monarhiji zahtijeva da se napravi iznimka, te da Politehniku treba da prednjači u naučnom, a Akademija u umjetničkom pogledu.³⁰ Zatim, na jednoj sjednici savjeta Akademije 1867. godine insistirao je da se školovanje budućeg arhitekta ne smije ograničiti na teoretsko crtanje, da student mora praktično raditi u ateljeu i na građevini u skladu sa osnovnim principima majstorske škole, te da škola arhitekture mora sama postati projektantsko-graditeljski atelje, tj. Bauhütte.³¹

²⁶ Rudolf Eitelberger von Edelberg zastupao je, kao i Ferstel, ideje strogog historicizma, a kao historičar umjetnosti držao je katedru iz ove oblasti na bečkom Univerzitetu. Njegov program učenja i istraživanja imao je za cilj stalan kontakt sa originalima umjetničkih djela, te je bio osnivač niza publikacija koje su objavljivale izvornu dokumentaciju. Bio je suosnivač Centralne komisije za proučavanje i očuvanje umjetničkih i historijskih spomenika, a učestvovao je i u organizaciji niza značajnih izložbi, prije svega, Svjetske izložbe u Beču 1873. godine. Osim toga, zalagao se za reformu nastave u umjetnosti i postigao je da je Akademija likovnih umjetnosti, koja je do tada djelovala kao centralni ured za umjetnost, morala 1872. godine prepustiti niz svojih djelatnosti drugim institucijama. Sa Ferstelom je izdao 1860. godine brošuru o kulturi stanovanja, propagirajući gradnju stambenih kuća za jednu porodicu prema engleskoj tradiciji. Ipak, Eitelberger je najpoznatiji po osnivanju bečkog Muzeja umjetničkih zanata 1862. godine po uzoru na Semperov South Kensington muzej u Londonu. Istovremeno, osnovana je i zanatska škola u cilju njegovanja umjetničkih zanata pred prijetućim naletom industrijskih proizvoda. (R. Wagner-Rieger, *Heinrich von Ferstel – Rudolf von Eitelberger*, Tausend Jahre Österreich, Bd. 2, 299-300.)

²⁷ Friedrich von Schmidt je nakon završetka studija na štutgartske Politehnici 1843. godine učestvovao u izgradnji kelnske katedrale, a od 1851. godine razvio je privatnu građevinsku praksu na izgradnji sakralnih građevina. U periodu 1857-1859 radio je na restauraciji crkvi u sjevernoj Italiji, a od oktobra 1859. godine predavao je srednjovjekovnu umjetnost na bečkoj Akademiji. Schmidt je bio tadašnji vodeći projektant sakralnih građevina u Evropi, a kuriozitet je njegov projekt za katedralu u Tsching-Tingu u Kini 1868. godine. Njegov najpoznatiji bečki objekt je Vijećnica (1868-1883) u neogotičkom stilu, pored nekoliko neogotičkih crkvi. Okušao se i u neorenesansi na zgrade austrijske Nacionalne banke (1873) na kojoj se uočavaju i neki protobarokni detalji. (Ulrike Planner-Steiner, *Friedrich von Schmidt*, Wiesbaden 1978.)

²⁸ W. Wagner, nav. djelo, 415.

²⁹ W. Wagner, nav. djelo, 206.

³⁰ W. Wagner, nav. djelo, 209.

³¹ W. Wagner, nav. djelo, 207.

Van der Nüll je bio već napustio Akademiju, ali je učestvovao u radu savjeta, te je sugerisao da se zbog njegovog odlaska i Sicardsburgove bolesti angažuje novi profesor predlažući Karla Hasenauera.³² Međutim, drugi članovi savjeta insistirali su na reformi škole, pa tek zatim na postavljanju profesora. Da su ova dva pitanja bila u uskoj uzajamnoj vezi i međusobno uslovljena, vidjelo se nakon donošenja pravilnika za studij na arhitektonskoj školi koji je car odobrio 29.II 1868. godine.³³

U prva dva paragrafa novog pravilnika nalazile su se ključne izmjene koje su glasile: “1. Škola arhitekture ima zadatak da budućim arhitektima, na bazi već stečene stručne i umjetničke prethodne naobrazbe, da priliku za viši stepen umjetničkog rada pod rukovodstvom istaknutih umjetnika na polju arhitekture.; 2. U tu svrhu otvaraju se specijalne škole u kojima će biti predstavljeni umjetnički pravci na području arhitekture i to, prije svega, antika sa njenim nastavkom u renesansi i srednjovjekovni graditeljski stilovi.”³⁴

U raspravama o pravilniku određeno je i smanjenje trajanja studija sa pet godina na tri godine, što je bilo u skladu sa planiranim smanjenjem opšte prethodne obuke, ali se za redovne studente uslovljavalo prethodno apsolviranje građevinske škole.³⁵ Nije se dozvoljavalo istovremeno pohađanje više specijalnih škola, a najmanje nakon dvogodišnjeg pohađanja i izrade većeg projekta, student je mogao dobiti svjedočanstvo.³⁶ Prijem na Akademiju je bio provizoran na pola godine, a uslijedio bi definitivno nakon uzajamnog dogovora profesora i studenta.³⁷ Sa Akademijom su bili povezani i samostalni ateljei, koji su mogli biti i van glavne zgrade, a služili su istaknutim umjetnicima ili talentovanim, već zaposlenim studentima za izvedbu većih projekata.³⁸

Novim pravilnikom usvojen je sistem specijalnih škola za arhitekturu u odnosu na do tada uobičajeno sistematsko obrazovanje koje je njegovao Van der Nüll. U martu 1868, nakon odobrenja pravilnika, došlo je na red pitanje postavljanja profesora, te je Schmidt predložio Theophila von Hansena kao najznačajnijeg poznavaoa antičke arhitekture.³⁹ Roesner i Ferstel su podržali ovaj prijedlog, istakavši da bi za Akademiju bila sramota da ne pozove tako istaknutog umjetnika i da se samo može žaliti što to nije ranije učinjeno. Tako je Schmidtov prijedlog usvojen, a sam Schmidt preuzeo je Specijalnu školu o srednjovjekovnim graditeljskim stilovima.⁴⁰

Očigledno nezadovoljan razvojem događaja, Van der Nüll je dao ostavku na članstvo u savjetu Akademije, a razlozi su vidljivi u bitnoj izmjeni načina školovanja arhitekata i prelazu od romantičnog historicizma, kao sinteze svih prethodnih stilova, na strogi historicizam koji je zastupao ideal čistoće stila – Van der Nüll je bio prominentni zastupnik prvoga, a Hansen drugoga pravca.⁴¹

Način školovanja i program studija na specijalnim školama za arhitekturu pri Akademiji likovnih umjetnosti u Beču, usvojeni pravilnikom iz 1868. godine, ostali su na snazi u periodu

³² W. Wagner, nav. djelo, 207-208.

³³ W. Wagner, nav. djelo, 212.

³⁴ W. Wagner, nav. djelo, 209.

³⁵ W. Wagner, nav. djelo, 211.

³⁶ W. Wagner, nav. djelo, 211.

³⁷ W. Wagner, nav. djelo, 222.

³⁸ W. Wagner, nav. djelo, 222.

³⁹ W. Wagner, nav. djelo, 212.

⁴⁰ W. Wagner, nav. djelo, 212.

⁴¹ W. Wagner, nav. djelo, 213.

koji obuhvata studij nekih arhitekata koji su kasnije djelovali u BiH, a među kojima je bio i Karlo Paržik.

Pošto je već bio cijenjen arhitekt, Hansen je, kao profesor na Akademiji, privukao veliki broj studenata, te je zbog toga zatražio 1874. godine da se njegov student Hans Auer postavi za asistenta, što je bilo odobreno.⁴² U odnosu na Schmidta, Hansen je imao daleko veći broj studenata, što se može ilustrovati primjerom iz tri uzastopne školske godine⁴³ (Tabla 1).

Tabla 1. Hansenovi i Schmidтови studenti u periodu 1873-1876

Školska godina	semestar	Hansenovi studenti	Schmidтови studenti
1873/74	zimski	26	7
	ljetnji	23	6
1874/75	zimski	35	5
	ljetnji	35	5
1875/76	zimski	51	5
	ljetnji	39	5

U periodu 1868-1884 kod Hansena je studiralo 400 studenata.⁴⁴ Krajem ljetnjeg semestra 1884. godine Hansen je penzionisan, a od te godine imenovan je za počasnog člana Akademije.⁴⁵

Kao nasljednik, Hansenov odsjek preuzeo je Karl Hasenauer, a savjet Akademije je tom prilikom konstatovao da je asistent Auer mogao zadovoljiti kao predavač o antičkoj arhitekturi, ali je to bilo nedovoljno s obzirom na činjenicu da “nije bio još ništa izgradio, niti sebi stvorio ime.”⁴⁶

Schmidt je nastavio rad na Akademiji sve do svoje smrti 23.I 1891. godine, a kada je i Hansen ubrzo umro 17.II 1891. godine, car je lično izrazio saučesće prorektoru Akademije zbog gubitka uglednih profesora.⁴⁷

Prije detaljnijeg prikaza ostvarenja arhitekta Theophila von Hansena, potrebno je skrenuti pažnju na arhitektu Karla Hasenauera⁴⁸, Hansenovog nasljednika na Akademiji, kod koga je studirao Rudolf Tönnies, jedan od značajnijih Pařikovih saradnika. Poznavanje Hasenauerovog opusa, a posebno njegove sklonosti ka dekorativnom i slikovitom u arhitekturi, omogućava određivanje njegovih uticaja u nekim projektima Rudolfa Tönniesa.

⁴² W. Wagner, nav. djelo, 223.

⁴³ R. Wagner-Rieger u. M. Reissberger, *Theophil von Hansen*, Wiesbaden 1980, 3.

⁴⁴ R. Wagner-Rieger u. M. Reissberger, nav. djelo, 3.

⁴⁵ W. Wagner, nav. djelo, 246.

⁴⁶ W. Wagner, nav. djelo, 246.

⁴⁷ W. Wagner, nav. djelo, 246.

⁴⁸ Karl Freiherr von Hasenauer (1833-1894) studirao je, također, na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču kod Sicardsburga i Van der Nülla, a njegova prva značajnija pojava u bečkoj arhitekturi bila je prilikom učešća na konkursu za bečke muzeja 1868/ godine. Pošto je Semper dobio narudžbu za izradu ovog projekta i odabrao Hasenauera za saradnika, radili su na ovom projektu i izgradnji objekata do 1876. godine. Od svog profesora Van der Nülla naslijedio je sklonost ka bogatoj dekoraciji, koja je naročito došla do izražaja na njegovom paviljonu za svjetsku izložbu u Parizu 1867. godine. Hasenauer je bio angažovan i na uređenju bečke izložbe 1873. godine. Trajno je ostao omiljeni carski arhitekt, te je bogato dekorisao carski lovački dvor u Lainzer Tiergartenu. U svojim projektima, neorenesansnim oblicima davao je neobaroknu nadogradnju, kao. npr. na Burgteatru u saradnji sa Semperom. Uticaji ovog projekta vide se i na teatrima koje je projektovao atelje Fellnera i Helmera. Jedan od Hasenaurovih najtalentovanijih đaka bio je Joseph Maria Olbrich. (R. Wagner-Rieger, *Gottfried Semper – Karl Hasenauer*, Tausend Jahre Österreich, Bd. 2, 303-310.)

III. 2. – ARHITEKT THEOPHIL VON HANSEN

Uz ovaj osvrt na najznačajnije protagoniste bečke arhitekture druge polovine XIX stoljeća, upotpunjen informacijama o njihovom pedagoškom radu na Akademiji likovnih umjetnosti, koja je njihovim angažmanom ostvarila autoritet i društveni ugled, kao i opisom organizacije arhitektonske škole u ovom periodu, nezaobilazan je detaljniji prikaz bitnih karakteristika djela arhitekta Theophila Hansena. Prikaz treba da posluži za uporednu analizu sa Paržikovim projektima radi utvrđivanja uticaja Hansenovih ideja. Pri tome, treba imati u vidu da je Karlo Paržik samo jedan od Hansenovih sljedbenika, te su rezultati ove analize prilog proučavanju uticaja Hansenovih arhitektonskih teorija i realizacija na jugoslovenskom prostoru.

O izuzetnoj Hansenovoj popularnosti i velikom broju poštovalaca njegovog djela svjedoči i činjenica da je, još za njegovog života, 1885. godine bio osnovan “Hansenov klub” u Beču, koji je izdavao godišnjak pod nazivom “Jahresbericht des Hansen – Klub in Wien”.⁴⁹ Klub je djelovao 32 godine, a prosječno je imao 79-86 članova, a od toga 44-49 iz Beča i 32-37 iz drugih gradova Monarhije. Među članovima kluba nalazio se i Karlo Paržik⁵⁰ (jedini iz BiH), a zatim Jovan Ilkić i Svetozar Ivačković iz Beograda. Klub se bavio proučavanjem djela Theophila von Hansena, brinuo o održavanju njegovih objekata, svečanim sjednicama i predavanjima njegovao uspomenu na njegov život i rad, te dodjeljivao “Hansenovu nagradu” studentima za radove o antičkoj arhitekturi. Ovu nagradu osvojio je 1904. godine Stjepan Podhorski.⁵¹ Već 1893. godine izdata je i monografija o arhitekti Theophilu von Hansenu.⁵²

Hansenov uticaj na srpsku arhitekturu obrađen je u nekoliko radova.⁵³ Uticaji istoricizma u interpretacijama Ferstela, Hansena i Schmidta na hrvatsku arhitekturu preko djela Ise Kršnjavija i hrvatskih arhitekata u drugoj polovini XIX stoljeća analizirani su, također, u nizu radova.⁵⁴ Naučni radovi o Hansenovom djelu⁵⁵, kao i kod nas objavljene studije o njegovim uticajima na hrvatsku i srpsku arhitekturu, omogućavaju istraživanje i uporedne analize Hansenovih uticaja u arhitekturi BiH, a Paržikova ostvarenja predstavljaju reprezentativan primjer za ovakvu analizu.

Theophil von Hansen (Kopenhagen, 13.VII 1813. – Beč, 17.II 1891.) pored završene likovne akademije, imao je i zanatsku zidarsku izobrazbu, a u toku studija interesovao se intenzivno za djela Karla Friedricha Schinkela, te je 1838. godine oputovao u Berlin da bi na licu mjesta video njegova djela. Na istom putovanju obišao je Drezden, Nirnberg, Prag i Minhen, te na poziv brata Christiana, također arhitekta, produžio za Atinu. U Atini je boravio u periodu 1838-1846, studirajući antičku i vizantijsku arhitekturu, a učestvovao je i u projektovanju jedne atinske crkve (1840 – **Sl. V**). Za Atinu je projektovao zgrade Akademije nauka i biblioteke u antičkim oblicima, a njegov brat projektovao je zgradu Univerziteta u sklopu ove “trilogije”. Na

⁴⁹ Pregledani su godišnjaci koje sam uspjela pribaviti – za godine 1903-1907 i 1911-1917.

⁵⁰ Paržikovo ime nalazi se u spisku članova kluba u svim pregledanim godišnjacima.

⁵¹ Jahresbericht des Hansen-Klub in Wien XIX, 1904, Wien 1905, 1.

⁵² G. Niemann u. F. v. Feldegg, *Theophilus Hansen und seine Werke*, Wien 1893.

⁵³ Ž. Škalamera, *Obnova “srpskog stila” u arhitekturi*, Zbornik za likovne umetnosti 5, Novi Sad 1969, 191-236.; M. Jovanović, *Teofil Hanzen, “hanzenatika” i Hanzenovi srpski učenici*, Zbornik za likovne umetnosti 21, Novi Sad 1985, 235-258.; M. Jovanović, *Srpsko crkveno graditeljstvo i slikarstvo novijeg doba*, Beograd – Kragujevac 1987.

⁵⁴ Đ. Cvitanović, *Arhitekt Kuno Waidmann*, Zagreb 1969.; L. Dobronić, *Zaboravljeni zagrebački graditelji*, Zagreb 1962.; L. Dobronić, *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova*, Zagreb 1983.; I. Maroević, *Graditeljska obitelj Grahor*, Zagreb 1986.; O. Maruševski, nav. djelo.

⁵⁵ R. Wagner-Rieger u. M. Reissberger, nav. djelo.; V. Villadsen, *Studien über den byzantinischen Einfluss auf die europäische Architektur des 19. Jahrhunderts*, HAFNIA, Kopenhagen 1978, 43-77.

poziv Förstera, koji je imao uvida u Hansenov rad i objavljivao njegove crteže u svom "Allgemeine Bauzeitungu", Hansen dolazi u Beč 1846. godine i sarađuje sa Försterom do 1851. godine.⁵⁶

Prvi značajniji objekat koji je izgradio u Beču bio je Muzej oružja (Sl. VI.a, VI.b) u Arsenalu (1849-1856), a oblikovao ga je u "Rundbogen" stilu romantičnog historizma sa islamsko-vizantijskom dekoracijom.⁵⁷ Sa Försterom je učestvovao na konkursu za evangelističku crkvu Gustava-Adolfa (1847-1849) na koju prenosi vizantijske elemente u oblikovanju prozora.⁵⁸ Na konkursnom projektu za crkvu Altlerchenfelder u Beču primijenio je na tradicionalnom zapadnjačkom tipu sakralne građevine vizantijske detalje.⁵⁹ Prilikom obnove parohijske i školske zgrade za grčku neujedinjenu crkvu u Beču 1858. godine (Sl.VII), Hansen je upotrijebio nemalterisanu opeku, a u oblikovanju je ponovno posegnuo za vizantijskim uzorima.⁶⁰

Grčkovizantijski uticaji uočavaju se u prostornom rješenju kapele u Lembergu-Lavovu (1855-1859, Sl. VIII.a), koji ima osnovu upisanog križa i kupolu na pandantifima, ali se u oblicima kupole i tornjića na uglovima udaljila od vizantijskog stila.⁶¹ Na sličan način Hansen je projektovao i kapelu na evangelističkom groblju u Beču (1857-1858, Sl.VIII.b, VIII.c, VIII.d). Među kasnijim sakralnim građevinama treba skrenuti pažnju na projekte crkve u Késmarku (1873) sa bočnim tornjem (Sl. IX.a, IX.b). Među Hansenovim projektima inspirisanim vizantijskom arhitekturom zanimljiv je i nerealizovani projekt za parlament u Kopenhagenu (1885, Sl. X).

Svoju naklonost vizantijskoj arhitekturi Hansen je ovako obrazlagao: "...Stil koji sam ja odabrao je pravi vizantijski, onakav kakav se pojavljuje u svim crkvama Orijenta, prema tome, izvorno kršćanski. Nije mi poznato da je ijedan arhitekt novijeg vremena dao sebi u zadatak da obrađuje ovaj stil. Koliko će to meni uspjeti pokazaće vrijeme, a ujedno je važno što sam otvorio jedan put koji će se vremenom sve više kutlvisati. Velika prednost ovog stila je u tome da dobro odgovara materijalima koji su nam na raspolaganju, a među kojima opeka ima glavnu ulogu."⁶²

Kada su 1859. godine pokrenuti veliki građevinski radovi na području Ringstrasse, Hansen je uvidio da njegov neovizantizam neće imati prođu, te se opredijelio za neorenesansu⁶³ i to tako uspješno da su njegove građevine iz perioda 1860-1880 bile sinonim za tzv. "bečki stil".⁶⁴ Tada nastaje niz stambenih palata među kojima se isticao Heinrichhof (1860, Sl. XI.a, XI.b, XI.c), a obuhvatao je šest stambenih kuća u zatvorenom bloku. "Najljepša stambena zgrade na svijetu" označava Hansenovo okretanje od romantičnog ka strogo historizmu u okviru kojeg je razvio svoj lični stil, a čije su karakteristike strogost tlocrta i redukcija volumena na kubične forme, te je time postao izvrstan tumač rešetkastog sistema koji je bio usvojen u planu proširenja Beča.⁶⁵ Renesansne oblike dobili su, također, zgrada Muzičkog društva (1864) i dvorac Hernstein kod Badena (1856).

⁵⁶ R. Wagner-Rieger, *Der Architekt Theophil Hansen*, Anzeiger d. österr. Akad. d. Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, 114, 1977, 260-276.

⁵⁷ R. Wagner-Rieger, *Der Architekt...*, 268.

⁵⁸ V. Villadsen, nav. djelo, 53.

⁵⁹ V. Villadsen, nav. djelo, 54.

⁶⁰ R. Wagner-Rieger, *Wiens Architektur...*, 111.

⁶¹ V. Villadsen, nav. djelo, 61.

⁶² V. Villadsen, nav. djelo, 59.

⁶³ R. Wagner-Rieger, *Der Architekt...*, 269.

⁶⁴ S. Kronbichler-Skacha, *Architektur, Das Zeitalter Kaiser Franz Josepha 1*, Wien 1984, 494.

⁶⁵ R. Wagner-Rieger, *Die Wiener Ringstrasse...*, 98.

Nakon dolaska na Akademiju 1868. godine, Hansen je dobio narudžbu za zgradu Parlamenta u Beču koju je projektovao “u klasičnom stilu cvjetnog helenizma”.⁶⁶ Istovremeno je dobio narudžbu za projekt nove zgrade Akademije likovnih umjetnosti (1868-1870, **Sl. II**), koju je projektovao u neorenesansi, kao i Berzu (1869-1874, **Sl. XII, XIII**). Također, treba zapaziti njegov projekt za dvorske muzeja (1866, **Sl. XIV.a, XIV.b**) sa paviljonima koji su povezani trijemovima i sa zenitalnim osvjetljenjem dvorana.

U Hansenovom opusu uočavaju se dva perioda koja se razgraničavaju oko 1860. godine. Do te godine Hansenov projektantski pristup kretao se u okvirima romantičnog historicizma sa uticajima vizantijske arhitekture koju je dobro upoznao u Atini, a od 1860. godine njegovi renesansni i antikizirani projekti ostvareni su u okvirima teoretskih postavki strogog historicizma. Mada je na Akademiji Hansen vodio majstorsku radionicu u kojoj su studenti izučavali antičku i renesansnu arhitekturu, zacijelo je njegov cijeli opus bio dobro poznat njegovim učenicima, poštovaocima i članovima “Hansenovog kluba” među kojima je bio i Karlo Paržik. Stoga su, u okviru ovog osvrta na Hansenova djela, odabrani kao ilustracije oni primjeri koji su osnova za analize uticaja na Paržikov rad, neovisno od perioda u kojem su nastali.

III.3. – UTICAJI ISLAMSKJE ARHITEKTURE NA GRADITELJSTVO U BEČU U XIX STOLJEĆU

Uticaji islamske arhitekture na graditeljstvo u Beču u XIX stoljeću bili su vrlo izraženi, a ova tema je već naučno obrađena.⁶⁷ Transformisani kroz bečki historicizam, ovi uticaji preneseni su u arhitekturu Bosne i Hercegovine u austrougarskom periodu, pa tako i u djela Karla Paržika.

Izvjesno je da je interes za islamsku umjetnost i arhitekturu u Beču bio povezan sa opštim evropskim zanimanjem za ovu umjetnost u XIX stoljeću koju su tada brojni autori proučavali i prezentirali Evropi bogato ilustrovanim publikacijama i studijama.⁶⁸ Osim kroz literature, bečka umjetnička sredina dolazila je i u neposredan kontakt sa orijentalnim umjetničkim produktima uvozom tekstila, tepiha, keramike, itd.⁶⁹

Poseban značaj imalo je doseljavanje španskih Jevreja koji su krajem XV stoljeća napustili Španiju i raselili se po Evropi, sjevernoj Africi i Orijentu. Sredinom XVII stoljeća znatan broj Jevreja živio je u evropskim dijelovima turskog carstva odakle su došli u Austriju, dakle, ne direktno iz Španije već iz turskog područja, a zanimljivo je da se nisu miješali sa bečkim Jevrejima, te su jedno vrijeme imali svoju zasebnu opštinu.⁷⁰ Na njihovim sinagogama u Beču uočavao se uticaj islamske arhitekture – sinagoga u Templ ulici (1858/59), tzv. Turska sinagoga u Cirkus ulici (1885/87), sinagoga u Schopenhauer ulici (1888/89), sinagoga u Leopold ulici (1893).⁷¹

Na bečkoj Svjetskoj izložbi 1873. godine islamska umjetnost imala je značajno mjesto. Neki izložbeni paviljoni bili su izgrađeni u stilovima islamske arhitekture, a bili su izloženi brojni nacrti i modeli objekata iz različitih nacionalnih stilova. Također, bila je predstavljena vrtna umjetnost, kao i objekti vrtnje arhitekture – paviljoni, kiosci i fontane. Izložbeni eksponati

⁶⁶ R. Wagner-Rieger, *Der Architekt...*, 272.

⁶⁷ S. Al-Madhi, *Einfluss der islamischen Architektur auf die wiener Bauten im 19. Jahrhundert*, Wien 1973, neobjavljena disertacija odbranjena kod prof. Renate Wagner-Rieger na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beču.

⁶⁸ Detaljan pregled literature iz XIX stoljeća koja je vezana za različite teme iz područja islamske umjetnosti (arhitektura, vrtlarstvo, keramika, ornamentika, tepisi, itd.) dat je u radu: S. Al-Madhi, nav. djelo, 149-161.

⁶⁹ S. Al-Madhi, nav. djelo, 13-42.

⁷⁰ S. Al-Madhi, nav. djelo, 43.

⁷¹ S. Al-Madhi, nav. djelo, 44.

bili su: palata Khediva, kao primjer egipatske palate, jedna indijska palata, tuniska soba i dućan, turska kuća i kafana i perzijska palata. Ovi izložbeni objekti bili su djela evropskih arhitekata koji su demonstrirali mogućnosti primjene islamske umjetnosti u okviru istoricizma, npr. projektant palate Khediva bio je Franz Schmoranz, tuniske sobe J. Storck, itd.⁷² Osim ovih autorskih interpretacija, izložba je obuhvatala brojne crteže, akvarele, arhitektonske snimke, makete i fotografije originalnih djela islamske arhitekture iz Egipta, Palestine, Sirije, Male Azije, Turske, Španije i Alžira.⁷³

Naredni važan prenosilac islamske arhitekture u Beču bio je Orijentalni muzej, osnovan 1875. godine, koji je objavljivao časopis "Österreichische Monatsschrift für den Orient" i organizovao predavanja o islamskoj umjetnosti.⁷⁴

Podsticaj primjeni islamskih dekorativnih elemenata u arhitekturi dali su i razni naručioci svojim specifičnim zahtjevima, kao npr. španski Jevreji ili industrijalac Johann Zacherl koji je održavao tregovačke veze sa Perzijom i uticao da njegova kuća i tvornica budu projektovane sa elementima islamske arhitekture.⁷⁵

Bečki muzej za umjetnost i industriju, osnovan 1863. godine, doprinio je širenju uticaja islamske umjetnosti nizom predavanja, održanih sedamdesetih godina, o arapskoj islamskoj arhitekturi, te publikacijama putem kojih se javnost upoznavała sa islamskom umjetnošću ("Mitteilungen des k. k. Österreichischen Museums für Kunst und Industrie").⁷⁶

Isti podsticaj dale su i firme za tekstil, odijevanje i unutarnju dekoraciju nalazeći uzorke i u knjigama francuskog arhitekta D. C. Calya "La Decoration d'Arabe" (Paris 1856) i engleskog arhitekta Owena Jonesa "Grammatik der Ornamente" (London 1856).⁷⁷

Uticaj islamske umjetnosti na arhitekturu Beča u XIX stoljeću može se analizirati na sakralnim objektima, stambenim zgradama, bankama, školama, muzejima, željezničkim stanicama, itd., a odvijao se u tri perioda. Prvi period, 1800-1840, bio je karakterističan po sporadičnoj primjeni dekorativnih elemenata iz islamske umjetnosti na vanjskim dijelovima građevina. U drugom periodu, 1848/50-1860, islamska dekoracija primjenjivala se na većim površinama vanjskih zidova, kao i na stropovima i na zidovima u unutrašnjosti građevina. Treći period, 1870-1910, karakterističan je po cjelovitoj dekoraciji građevina u islamskom stilu uz upotrebu konstruktivnih i oblikovnih elemenata islamskog graditeljstva, kao što su npr. kupole, lukovi i minareti.⁷⁸

U drugom periodu najznačajniji arhitekti, koji su koristili detalje islamske umjetnosti na svojim građevinama, bili su Ludwig Förster i Theophil von Hansen.⁷⁹ Obojica su najčešće upotrebljavali elemente iz egipatske i maurske umjetnosti, a Förster je publikovao detalje is arapske islamske umjetnosti u svom "Allgemeine Bauzeitung", te tako uticao i na obrazovanje arhitekata, jer je ovaj časopis bio važno sredstvo u nastavi na bečkoj Akademiji likovnih umjetnosti.⁸⁰ Detaljnom analizom mogu se utvrditi direktni i indirektni uticaji islamske umjetnosti, često u sprezi sa vizantijskim uticajima, na djelima ove dvojice arhitekata, kako na onima koja su nastala u vrijeme njihove saradnje, tako i na samostalnim projektima. Pojedini

⁷² S. Al-Madhi, nav. djelo, 46.

⁷³ Spisak svih izložbenih eksponata originala: S. Al-Madhi, nav. djelo, 57-67.

⁷⁴ S. Al-Madhi, nav. djelo, 71.

⁷⁵ S. Al-Madhi, nav. djelo, 74.

⁷⁶ S. Al-Madhi, nav. djelo, 76.

⁷⁷ S. Al-Madhi, nav. djelo, 78-81.

⁷⁸ S. Al-Madhi, nav. djelo, 142-148.

⁷⁹ S. Al-Madhi, nav. djelo, 142.

⁸⁰ S. Al-Madhi, nav. djelo, 143.

detalji inspirisani islamskom dekoracijom uočeni su na njihovim zajedničkim projektima za protestantsku crkvu Gustav-Adolfa (1846), jevrejskom hramu u Templ ulici (1859, **Sl. XV.a, XV.b**), vili Pereira (1849), zatim, na Hansenovim projektima za grčku neujedinjenu crkvu (1858), Muzej oružja (1851), evangelističku kapelu u Beču (1858) i zgradu banke i berze u Beču (1856-1860).⁸¹

U trećem periodu najznačajniji arhitekti bili su Hugo von Wiedenfeld sa tzv. Turskom sinagogom u Cirkus ulici (1885-1887), Jacob Modern sa sinagogom u Schopenhauer ulici (1888-1889), Wilhelm Stiassny sa sinagogom u Leopold ulici (1893) i Karl Mayreder sa brojnim enterijerima i tvornicom Zacherl (1888-1892).⁸²

Dakle, bečki arhitekti XIX stoljeća imali su mogućnost da se dobro upoznaju sa islamskom umjetnošću, prevenstveno arapskom, pa je ona našla svoje mjesto u djelima Ludwiga Förstera i Theophila von Hansena. Nama je zanimljiv i arhitekt Wilhelm Stiassny, autor projekta za aškenašku sinagogu u Sarajevu (1895) koji je preradio Karlo Paržik.

Pošto se Karlo Paržik školovao i radio u Beču (oko 1874-1884) u vrijeme vrlo intenzivnog uticaja islamske arhitekture i umjetnosti, razumljivo je njegovo poznavanje islamske arhitekture egipatskog i mavarskog porijekla i spremnosti da, ubrzo po dolasku u Sarajevo, projektuje primjenjujući ova znanja. S druge strane, školovanje na Akademiji, u Specijalnoj školi za arhitekturu koju je vodio arhitekt Theophil von Hansen, pružilo je Paržiku temeljna znanja o antičkoj i renesansnoj arhitekturi. Ova teoretska predznanja bila su osnova njegovog projektantskog rada, naročito u periodu 1884-1916, a odražavala su se na određeni način i u periodu 1921-1937. Također, bečka umjetnička sredina njegovala je proučavanje originala različitih umjetničkih stilova, perioda i područja, tražeći nove inspiracije za originalna rješenja u okviru istoricističkog pristupa. Ovakav stav usvojio je i Karlo Paržik, te je nakon upoznavanja osmanskoturske arhitekture u Sarajevu primjenjivao na svojim projektima, u okviru istoricističkog pristupa, pojedine elemente prostornih rješenja i detalja.

Veze sa bečkom umjetničkom sredinom održavale su se u Sarajevu vrlo intenzivno u austrougarskom periodu, a uticaji koji su se odražavali na Paržikov rad u Sarajevu biće analizirani u sklopu prikaza njegovih ostvarenja.

⁸¹ S. Al-Madhi, nav. djelo, 90-115.

⁸² S. Al-Madhi, nav. djelo, 123-142.